

ЕЛЕМЕНТИ КОЧІВНИЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ В СЛОВ'ЯНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЯХ ПОЧАТКУ РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У статті зроблено спробу зіставити близькі елементи в старожитностях слов'ян і кочовиків, а також визначити їх культурний контекст.

Археологічні джерела початку раннього середньовіччя розкривають перед нами культурний пласт, позначений тісною взаємодією різних народів. Важлива роль у цій взаємодії, яка ще чекає на свого дослідника, належить кочовикам, тій ланці, що з'єднувала цивілізації Далекого Сходу, Навколосімаляйського регіону та басейну Середземного моря. В умовах постійних контактів зі степовим простором відбувалось історичне формування слов'янства.

Для розуміння доби великого переселення народів вельми важливе значення має вивчення явища культурної взаємодії між кочовими та осілими народами, що залишило потужний історичний слід. Звертаючись до взаємозв'язків кочовиків та слов'ян, ми бачимо їх відображення в першу чергу в мистецтві - в комплексі антських старожитностей. Слід зазначити, що розгляд кочівницького впливу буде результативним лише в широкому культурному та історичному контексті, беручи до уваги не тільки самобутні вияви кочової культури, а й роль кочових народів у перенесенні культурних здобутків осілих цивілізацій Китаю, Центральної Азії, Ірану, Візантії, а також культурний синтез, пов'язаний з кочовими об'єднаннями, вища знать яких могла використовувати працю кращих майстрів з різних країн.

Одним з найбільш яскравих мистецьких виявів доби великого переселення народів були геральдичні поясні набори, що стали спільними для різних етносів великої частини євразійського простору. Вони також є невід'ємною частиною і слов'янських старожитностей VI-VII ст. їх виникнення і поширення було тісно пов'язане із взаємодією так званих варварських народів з візантійським світом. Важлива роль у цьому належить кочовикам, характерним атрибутом одягу яких були пояси з псевдопряжками. Основними районами поширення псевдопряжок є Середньодунайська рівнина, Придніпров'я, Північний Кавказ, Волзько-Уральський регіон, відомі вони на Сирдар'ї та на Алтаї. Поодинокі екземпляри

виявлено в Криму та в Сирії. Досить складним є питання походження псевдопряжок. Д. Ласло та А. К. Амброзом була висловлена думка про їх азійське (далекосхідне) походження: пояси, прикрашені накладками з підвісками, знайдено в Кореї. Появу їх в Європі А. К. Амброз пов'язував з міграцією якоїсь групи кочовиків, у яких вони були запозичені на Далекому Сході [1]. На зв'язок з кочовою культурою вказує відсутність таких поясів на візантійських пам'ятках Балканського півострова, в Італії, Закавказзі [2]. І. О. Гавритухін побудував еволюційний ряд псевдопряжок та розділив їх на хронологічні горизонти. Найбільш типологічне ранні форми відмічено на пам'ятках Північного Кавказу (Клін Яр III, 357), Поволжжя (Армієво, 191) та Східного Приаралля (Алтинасар, 394). Вони були об'єднані в перший горизонт, датований дослідником останньою третьою VI - початком VII ст. [3]. Розповсюдження псевдопряжок І. О. Гавритухін пов'язав з утворенням І Тюркського каганату.

У слов'ян псевдопряжки пов'язані з комплексами дніпровських скарбів, де вони входили до складу поясних наборів. На сьогодні псевдопряжки відомі в Мартенівському, Гапонівському, Хацьківському, Трубчевському, Блажківському, Колосковському скарбах, скарбі з Углів, а також одиничні знахідки походять з Леб'язівського могильника та Києва. Територія їх поширення пов'язана переважно з Дніпровським Лівобережжям, три місцезнаходження відомі на правому березі Дніпра (Київ, Мартинівка, Хацьки). Псевдопряжки, знайдені в слов'янських скарбах, як правило, срібні, за винятком речей з Колоскового, Углів, виготовлених з бронзи. Кількість їх у скарбах різна і становить від 1 до 23 екземплярів. На основі реконструкції окремих гарнітурів, до складу яких входили псевдопряжки, можна виділити поясні набори, де вони були головним елементом. Такі набори є в Гапонівському (виявлено 10 однотипних псевдопряжок), Трубчевському (23 псевдопряжки, що за розмірами поді-

ллються на два комплекти з 12 та 11 екземплярів), Харківському (набір з 12 однотипними псевдопряжками) та Углівському скарбах (3 екземпляри) [4]. Пишні золоті набори з псевдопряжками притаманні поховальним комплексам типу Бочі-Малої Перещепини, що належали вищій кочовій знаті. Кількість псевдопряжок, якими вони були оздоблені, становить від 6 до 12 екземплярів, що відповідає кількості цих деталей у наборах, відомих у слов'янських скарбах. У Степовому Придніпров'ї, окрім Малої Перещепини, поясний набір з золотими псевдопряжками знайдено у кочівницькому комплексі поблизу Келегейських хуторів. Гарнітури з псевдопряжками відомі на пам'ятках сивашівського типу (хут. Чапаївський, пох. 2 кург. 29; хут. Малаї; хут. Дружба). Набори з псевдопряжками, типологічне найбільш близькими до слов'янських, походять з Приазов'я (хут. Чапаївський), Північного Кавказу (хут. Дружба, Билим), Уралу (Бахмутіно, Петропавловськ, пох. 17; Вех-Сая, кург. 15), Верхнього Поволжжя (Борок). За формою рамки досить близькими до слов'янських є розкішні вироби з Малої Перещепини та Келегейських хуторів. Цілком слушною видається думка А. К. Амброза, який вважав, що поява у слов'ян поясів з псевдопряжками пов'язана з кочівницьким впливом [5]. Аналогії цим деталям поясних наборів вказують на те, що вони потрапили до антських старожитностей, найімовірніше, в результаті контактів слов'янських племен Придніпров'я з кочовим населенням, що залишило пам'ятки сивашівського типу.

Досить своєрідними є поясні набори з Козіївського та Вільховчицького скарбів. Деталю цих наборів притаманні ажурні обриси, часто з грифоподібними мотивами. Ажурні деталі входили також до складу поясного набору, орнаментованого тамгоподібними знаками з Мартинівки. Окремі ажурні деталі виявлені на Зимнівському городищі [6]. Такі гарнітури слід виділити в окрему групу.

Ажурні поясні деталі з Вільховчицького, Козіївського та Мартинівського скарбів можна об'єднати у шість типів. До першого типу належать вертикальносиметричні накладки, кожна з яких оздоблена двома стилізованими голівками грифонів. Такі предмети входили до наборів з Вільховчика (3 екземпляри) та Козіївки (1 екземпляр) [7]. Другий тип представлений вертикально- та горизонтальносиметричними бляшками, кожна з яких оздоблена чотирма голівками грифонів. Три такі деталі відмічено у Вільховчицькому скарбі [8]. До третього типу належать двочастин-

ні накладки видовженої форми, нижня частина яких оформлена у вигляді ніжки або щитка. Накладки цього типу входили до поясного гарнітура з Козіївки, де знайдено чотири екземпляри [9]. Четвертий тип представлений горизонтальносиметричними накладками з боковими вирізами з Мартинівки (2 екземпляри) [10]. Горизонтально- та вертикальносиметричні накладки з боковими ажурними виступами, що походять також з Мартинівського скарбу (представлені 2 екземплярами), віднесені до п'ятого типу [11]. І до шостого типу належать хрестоподібні деталі, кінці яких, що мають ажурне вирішення, змикаючись, надають їм округлої форми. Три такі деталі знайдено у Вільховчику [12].

Ажурної форми накладки у Вільховчицькому, а також у Козіївському скарбах входили до одного поясного набору. До одного набору, очевидно, належать і ажурні накладки з Мартинівки, що були прикрашені тамгоподібними знаками.

Речі, близькі до грифоподібних накладок першого типу з Вільховчика та Козіївки, походять з району Дайламан на півночі Ірану [13]. Аналогії, близькі ажурним двочастинним накладкам з Козіївки (третій тип), ми можемо бачити в аварських комплексах Кішкореш-Вагохід та Кішкореш-Варасалат [14]. Ажурні деталі ремінних гарнітурів відомі в Середній Азії на території Хорезму [15]. Пояси з ажурними накладками походять з пам'яток Південного Приуралля (Вех-Саїнський могильник, пох. 50). Схожі деталі виявлено на Північному Кавказі (Мокра Балка, кат. 1, 45, 2А; Чмі, кат. 12) [16]. Окремі ажурні деталі знайдено в шарі кінця VI ст. Садовця (Північна Болгарія), могильника Ночера Умбра в Італії [17].

Слід зазначити, що в поясному наборі з Козіївки є деталь з круглою рамкою. Схожий предмет знайдено також у Мартинівському скарбі. Ці речі подібні до підвісок кочівницьких поясів. Такі підвісні деталі знайдено в комплексах сивашівського типу (Арцибашево, ст. Калінінська, пох. 10 кург. 4, Єпіфанівська-Красюківка), Вознесенці, поширені вони і на пам'ятках Південного Сибіру [18]. Серед поясних деталей Вільховчицького і Козіївського скарбів можна також відзначити накладки з прямокутними горизонтальними вирізами [19]. Накладки, що мають горизонтальний прямокутний виріз, характерні для тюркських поясів Південного Сибіру. Різні за своєю формою накладки з рамкоподібним прорізом знайдено в кочівницьких комплексах Криму (Рисове, пох. 12 кург. 13), Приазов'я (ст. Калінінська, пох. 3 кург. 30, пох. 10 кург. 4, «Царський курган» Калінінського р-ну Краснодар-

ського краю), на Північному Кавказі (Мокра Балка, кат. 1, 117, Гудермес), на аварських пам'ятках (Бона, Кунбабонь) [20].

Видається імовірним, що поява у слов'ян поясів з ажурними накладками пов'язана із впливами кочовиків, які могли також відігравати роль посередників, що зв'язували їх з іншими культурними осередками. Не виключено, що ажурні речі в слов'янських та аварських комплексах походять зі спільного джерела.

Своєрідним елементом антських старожитностей є пластинчасті фігурки тварин. Такі фігурки походять з Мартинівки (5 екземплярів), Трубчевська (3 екземпляри) та Скибінець. До Мартинівського і Трубчевського скарбів входили парні фігурки, що являли собою набори (два - в Мартинівці і один - у Трубчевську). Всі ці вироби є самобутніми за своєю стилістикою та деталями. Матриці для виготовлення парних зооморфних пластинок походять з аварського комплексу Фелнак [21]. Досить близькою до матриць з Фелнака є фігурка із ст. Преградної на Кубані [22]. Зооморфні накладки виявлено на низці пам'яток північного Кавказу (Кугуль, Галайти). Пластинчасті фігурки тварин та вершників знайдено також на Півдні Сибіру, де вони входили до наборів для оздоблення сідла. Одиничні знахідки походять із Скандинавії та Греції. Період побутування названих речей припадає на VII ст. Знахідки цих фігурок вздовж євразійського степового поясу вказують на те, що поширення їх було пов'язане з рухом кочових племен. Слід зазначити, що зооморфні накладки в дніпровських скарбах поєднуються з поясними наборами з псевдопряжками (Мартинівка, Трубчевськ).

На початку раннього середньовіччя звіриний стиль, притаманний кочовому мистецтву, стає спільним для багатьох культур географічного простору Євразії, охопленого великим переселенням народів. У VII ст. в слов'янських старожитностях Придніпров'я широкого розповсюдження набувають зоо- та зооантропоморфні фібули. Звірині стилізації з'являються також на деталях поясних гарнітурів (Вільховчик, Козіївка, Липовське). В мистецтві кочовиків і слов'ян ми можемо побачити зооморфні мотиви, які є спільними для обох традицій. Таким є мотив з двома відхиленими звіриними голівками. У слов'янському мистецтві цей мотив притаманний зоо- та зооантропоморфним фібулам, деяким деталям поясних наборів (Вільховчик, Козіївка). Аналогічні мотиви ми бачимо на деталях поясів кочовиків причорноморських та приазовських степів (ст. Калининська, пох. 3 кург. 30, пох. 10

кург. 4, Роздольне), аварів (Боча, Кунбабонь), а також у матеріалах кочових культур Південного Сибіру.

Спільними для слов'ян і степовиків є також антропоморфні зображення. В кочівницькому мистецтві ці зображення представлені бляшками з личинами, а також антропоморфними фігурками, що набули поширення від Середньої Азії до Причорномор'я. Бляшки з антропоморфними личинами відомі серед старожитностей шиповського кола (Володимирське, пох. 2 кург. 4, Новогригорівка, пох. 7), датованих гунським (І. П. Засецька) чи післягунським (А. К. Амброз) часом та старожитностей наступного періоду VII ст. (ст. Старонижньостеблівська) [23]. Антропоморфні фігурки виявлені в ст. Преградній, Гудермесі, Чмі на Північному Кавказі, Айвазовському, Чуфут-Кале та Скалистому в Криму. Випадкова знахідка, схожа на фігурку з Преградної, походить з території Надпоріжжя [24]. Ранні вироби, датовані IV-V ст., відомі на городищі Кескен-Куюк-Кала в Середній Азії [25]. Побутування антропоморфних фігурок у середовищі джетісарської культури в гунський час дало підстави пов'язувати їх походження з Середньою Азією, звідки кочовими племенами вони були принесені у Північне Причорномор'я та на Кавказ [26]. На слов'янських пам'ятках антропоморфні фігурки, подібні до наведених вище, виявлені в Мартинівці (4 екземпляри) та Требуженах, де вони синхронні дніпровським зооантропоморфним фібулам, що датуються серединою - другою половиною VII ст.

У другій половині VII ст. в кочівницькому мистецтві набуває поширення орнаментация з використанням зерні. Більшість речей, орнаментованих у цій техніці, пов'язано з багатими кочівницькими комплексами Придніпров'я (Мала Перещепина, Макухівка, Келегеї, Василівка, Виноградне, Білозірка) [27]. Відомі вони також у похованнях степової знаті в Криму (Роздольне, Портове) [28] та Приазов'ї (хут. Крупської) [29]. Характерною рисою орнаменту цих речей є лінії та трикутники з зерні. Дуже близько за технікою та мотивами до предметів з Василівки були оздоблені деталі поясного набору з Хацьок. Свідчить про вплив кочової культури і наявність у скарбі поясного набору з псевдопряжками. Іншим орнаментальним мотивом, що вказує на кочівницькі впливи, є стилістика тамгоподібних знаків на ремінних наконечниках з Мартинівського скарбу. Близькі до них аналогії ми можемо побачити в аварських комплексах VII ст. (Кішкорьош-Варасалат, Кішкорьош-Вагохід, Унгарн) [30].

Побутування описаних вище речей в слов'янських старожитностях у цілому збігається за часом і відповідає періоду дніпровських лісостепових скарбів (групи 1 та 2а, за І. О. Гавритухіним і О. А. Щегловою), з якими вони були безпосередньо пов'язані і які датуються в

межах другої - третьої чвертей VII ст. У слов'янській культурі елементи, пов'язані з кочівницькими впливами, становлять той пласт, що ілюструє масштаб культурної взаємодії, в якій брали участь слов'яни та кочові племена.

1. Амбро-ж А.К. Восточноевропейские и среднеазиатские степи V - первой половины VIII вв. // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья.- М., 1981.- С. 17.
2. Гавритухин И. О., Обломский А. М. Гапоновский клад и его этно-культурный контекст.- М., 1996.- С. 33.
3. Гавритухин И. О. Эволюция восточноевропейских псевдопряжек // Культуры евразийских степей.- СПб., 2001.- С. 33-35, рис. 1-3.
4. Гавритухин И. О., Обломский А. М. Вказ. праця.- С. 14, рис. 27-28, 60; Приходнюк О. М., Падин В. А., Тихонов Н. А. Трубчевский клад антского времени // Материалы I тыс. н. э. по археологии Украины и Венгрии.- К., 1996.- С. 84, рис. 12; Корзухина Г. Ф. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ.- 1996.- Т. V.
5. Амброз А. К. Вказ. праця.- С. 23.
6. Ауліх В. В. Зимнівське городище - слов'янська пам'ятка V-VII ст. в Західній Волині.- К., 1972.-Табл. XII, 3-5, рис. 6,2.
7. Приходнюк О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.).- К.-Ч., 2001.- Рис. 67, 7-8, рис. 55, 11.
8. Там само.- Рис. 67, 13-15.
9. Там само.- Рис. 55, 2-4, 10.
10. Там само.-Рис. 49, 7.
11. Там само.-Рис. 49, 13.
12. Там само.- Рис. 67, 6,9-10.
13. Гавритухин И. О., Обломский А. М. Вказ. праця.- С. 93.
14. Szymański W., Dąbrowska E. Awarzy. Węgrzy.- Wrocław., 1979.-Rys. 37.
15. Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху средневековья. Средняя Азия в раннем средневековье.- М., 1999.- С. 251, табл. 7, 7, 10, 11.
16. Гавритухин И. О., Обломский А. М. Вказ. праця.- Рис. 88, 3, рис. 83; рис. 87, 26, 35.
17. Там само.- Рис. 65, 11, рис. 38, 22.
18. Рашев Р. Прабългарите през V-VII век.- В. Т., 2000.- Табл. 13,4, табл. 22, 29-31; Атавин А. Г. Погребения VII-VIII вв. из Восточного Приазовья // Культуры евразийских степей второй половины I тыс. н. э.- СПб., 1996.-Табл. 10, 2; Прихоанюк О. М. Вказ. праця.- Рис. 38, 5; Савинов Д. Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху.- Л., 1984.-Табл. III, 18.
19. Приходнюк О. М. Вказ. праця.- Рис. 67, 7, рис. 55, 5.
20. Приходнюк О. М. Вказ. праця.- Рис. 36, 14; Атавин А. Г. Вказ. праця.- Табл. 13, 10; табл. 10, 8, табл. 16, 9; Гавритухин И. О., Обломский А. М. Вказ. праця.-Рис. 87, 21, 34; рис. 82, 45.
21. Garam E. Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6 bis zum Ende des 7. Jahrhunderts.- Budapest, 2001.-Taf. 137.
22. Минаева Т. М. Находки близ станицы Преградной на р. Урупс // КСИИМК.- 1957,- Вип. 67.- С. 133, рис. 52.
23. Засецкая И. П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (IV-V вв.).- СПб., 1994.- Табл. 35; Прихоанюк О. М. Вказ. праця.- Рис. 2, 1-2; Атавин А. Г., Паромов Я. М. Болгарское погребение с золотым поясным набором из Нижнего Прикубанья // Древности Северного Кавказа и Причерноморья.- М., 1991.- Рис. 3.
24. Приходнюк О. М. Пеньковская культура.- В., 1998.- Рис. 75, 8.
25. Левина Л. М. К вопросу об антропоморфных изображениях в джети-асарской культуре // История, археология и этнография Средней Азии.- М., 1968.- С. 170-174.
26. Там само.-С. 178.
27. Приходнюк О. М. Степове населення України...- Рис. 19, 1, 4-6; рис. 22, рис. 20, 4; фото!8; рис. 29, 13-14; рис. 37, 4-6.
28. Приходнюк О. М. Степове населення України...- Рис. 25, 1-8; Айбабин А. И. Хронология могильников Крыма позднеантичного и раннесредневекового времени // МАИЭТ.- 1990.- I.
29. Атавин А. Г. Вказ. праця.- Табл. 2, 4-12, 14-16.
30. Szymański W., Dąbrowska E. Awarzy.- Węgrzy.- Wrocław., 1979.- Rys. 37; Garam E. Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6 bis zum Ende des 7. Jahrhunderts. Budapest, 2001- Taf. 94; 1; taf. 90, 2.

A. Skiba

THE ELEMENTS OF NOMADIC CULTURE IN THE SLAVIANS ANTIQUITIES OF THE BEGINNING EARLY MIDDLE AGE

The article is an attempt to comparing of Slave and nomadic early Middle Age antiquities and interpretation their cultural context.